

Illyés Gyula és Déry Tibor kapcsolata a magyar irodalomtörténet legismertebb művészbártságai közé tartozik.¹ A húszas évek elején (egészen pontosan 1923 októberében, Párizsban)² kezdődő jó viszony – talán egyetlen, a második

38 Reichert Gábor

ILLYÉS ÉS DÉRY SOMOGYJÁDON

világháború éveire datálható szünettől eltekintve – 1977-ig, Déry haláláig kitartott. A két író levelezése,³ vagy az egymás „kerek” születésnapjai alkalmából írt köszöntések⁴ tanúsíthatnak az utó-

kor számára a bő fél évszázadon át tartó barátság emberi-magánéleti aspektusáról. Persze a személyes kapcsolaton kívül – nem túl meglepő módon – szakmai-művészi együttműködésre is bőven akadt példa a két alkotó hosszú élete során. Ezek közül a legkésőbbi és talán a legkülönösebb az a hatvanas évek végi műpáros, amelynek létrejötté elválaszthatatlan egy Somogy megyei település, Somogyjád lelkes színjátszókörétől. Köztudott, hogy Illyés a falu általános iskolájának igazgatója és a helyi irodalmi színpad vezetője, Stamler Imre felkérésére írta 1966-ban *Az éden elvesztése* című oratóriumát, amelynek ősbemutatóját 1967. február 19-én tartották Somogyjádon.⁵ Déry nem sokkal később, 1967 nyarán megírta a maga „válaszművét” *Szembenézni* címmel,⁶ amelyet ugyancsak műsorra tűzött a falu színjátszóköre 1970. június 7-én.⁷ Az alábbiakban e két alkotás keletkezésének körülményeivel, Illyés és Déry korabeli gondolkodásában betöltött helyével, valamint a művekben megjelenített problematika – az atomháború veszélye és lehetséges következményei – hatvanas évekbeli aktualitásával foglalkozom. Írásomban arra is kitérek, maga Somogyjád miként reprezentálódik a két alkotásban – a falu metonimikus helyként (Illyésnél) vagy szimbolikus „szereplőként” (Dérynél) való ábrázolása ugyanis rámutat a műveket életre hívó szemléletmódok legfontosabb különbségeire.

„Kedves Illyés Elvtárs! Különös kéressel fordulunk magához. Községünknek 10–25 fiatalból álló irodalmi színpada van. Műsorunkon ma élő magyar és külföldi költők versei szerepelnek. A fiatalság, az élnivágyás, a forradalmiság, az új szeretete az, amit ki akartunk a múltban és ki akarunk a jövőben is fejezni. [...] Most is egy új és merész elgondolásunk van. Szeretnénk, ha az idén irodalmi műsorunk az atomról szólna. Szeretnénk kifejezni, hatásosan megérteni, megéreztetni mindazt, ami az atomból, korunk meghatározójából, az élet nagy lehetőségéből, vagy a halál fagyosságát hordozó hatalomból az emberiségre várhat” – írta 1966. augusztus 26-án kelt, Illyésnek címzett levelében Stamler Imre.⁸ Óriási meglepetésre Illyés a levél kézhezvétele után szinte azonnal nekilátott a kért mű írásának, szeptember

27-én (tehát mindössze egy hónap elteltével) pedig meg is érkezett Somogyjádra *Az éden elvesztése* kézírata.⁹ Jogosnak tűnik a kérdés: mi ösztönözte a kor legelismertebb magyar költőjét arra, hogy eleget tegyen egy amatőr színtársulat felkérésének? Stampler visszaemlékezése szerint a levél megírása előtt semmilyen kapcsolatban nem állt Illyéssel, sőt ő maga is 39 igencsak meglepődött a költő készségességén – személyes szívesség-ről tehát nem lehet szó.¹⁰

Véleményem szerint két okkal magyarázható, hogy a csekély anyagi és szakmai haszonnal kecsegtető ajánlat mégis felkeltette Illyés érdeklődését. Egyrészt, ha hihetünk a költő egy későbbi nyilatkozatának, már a felkérést megelőzően is foglalkoztatta az atomveszély kérdése, így tulajdonképpen kapóra jött számára a lehetőség: „Mikor én Somogyjád-ról megkaptam ezt a kedves, először naivnak tetsző felszólítást, úgy éreztem, hogy ez az a pillanat, amikor nekem engedelmessé kell, és amúgy is már régebbi idevágó gondolataimat valami formába öntenem” – mondta *Az éden elvesztése* budapesti előadása előtt.¹¹ Sőt, Tüskés Tibor állítása szerint Illyés műve korábbi „eszme- és verstöre-dékeket” is magában foglal,¹² ami pedig magyarázatul szolgálhat az oratórium rendkívül gyors elkészültére. A megírás másik motiváló tényezőjét egy Illyés egész pályáját meghatározó elvi megfontolásban, nevezetesen a saját közösségéért (a parasztságért, a magyarságért, jelen esetben pedig magáért az emberiségért) felelősséget érző és annak szellemi felemelkedéséért szüntelenül dolgozó költő szerepének tudatos vállalásában kereshetjük. A somogyjádi felkérés elfogadása logikus következménye a 19. századi gyökerű vátepszerep továbbvitelére irányuló törekvésnek. A szakirodalom általában Petőfit említi e minta ősforrásaként – nem véletlen, hogy Illyés éppen róla írt monográfiát 1936-ban –, *Az éden elvesztése* kapcsán azonban Fehér Ferenc más előképeket is említ: „[Illyés] demokratikus gesztusa (Kodály zeneforradalmának ikertörekvése) a legjobb magyar múltban – visszafelé hetedíziglen – megalapozott. Ki ne ismerne rá abban a mozdulatban, amellyel a baloldali Párizs emlőin nevelkedett Illyés Somogyjád művelődési otthonának átnyújt egy passiójátékot, arra a mozdulatra, amellyel a baloldali Párizs emlőin nevelkedett Csokonai Csurgó iskolájának vígjátékot, a parlagiságból a »társasági életre« való nevelés mintadarabját nyújtja át?”¹³

Illyés motivációi tehát, ha nem is állapíthatóak meg teljes bizonyossággal, valamelyest mégis kikövetkeztethetőek. De mi a helyzet Déryvel? Ő miért érezhette fontosnak, hogy új művel (a saját meghatározása szerint: „jelenettel”) válaszoljon Illyés darabjára? A több évtizedes barátság, és a nyolc évvel fiatalabb pályatárs munkájának ihlető ereje mellett Déry hatvanas évek végi pályaszakaszának néhány jellegzetességét is érdemes megemlítenünk.

Az író 1960 áprilisában szabadult hároméves börtönbüntetéséből, amelyet az 1956-os forradalom szellemi előkészítésében betöltött szerepéért rótt ki rá a berendezkedő kádári hatalom. A szabadulás után, a hatvanas évek elején szigorúan szabályozott keretek között ment végbe Déry irodalmi életbe való visszatérése (ez egyébként a börtönbüntetéssel nem, éveken át tartó szilenciummal viszont ugyancsak sújtott Illyésről is elmondható).¹⁴ Ez az éveken át tartó egyezkedési folyamat¹⁵ – valamint természetesen a közelmúlt keserű tapasztalatai – mintha az író világszemléletén és alkotásmódján is rajta hagyták volna a nyomukat. Személyes válsága – amelyet nem enyhített a hatvanas évek második felére egyértelműen visszanyert megbecsülés sem a hatalom részéről – az emberiségből való mélységes kiábrándultságban manifesztálódott, amelynek szinte minden írásában hangot adott a *G. A. úr X.-ben*-től kezdve az *Ítélet nincs*-en keresztül a hetvenes évek kisregényeiig. Ide vágó példaként egyetlen részletet idézek az Illyés hetvenedik születésnapjára írt köszöntőjéből: „Én a kommunizmusban bízom. Nem tudom, igazam volt-e. S nem tudom, Illyésnek igaza volt-e – van-e – amikor általában is még bízott – s ma is még bízni látszik – az emberiség eszében, erejében, egészségében.”¹⁶

Meg kell emlékeznünk a külső kontextusról is, hiszen nem lehet véletlen, hogy Somogyiád éppen „az atomról” kért darabot Illyéstől, mint ahogy az sem, hogy Illyést és Déryt is éppen ugyanebben az időszakban foglalkoztatta az oratóriumaikban megjelenített problematika. 1966–1967-ben, *A éden elvesztése* és a *Szembenézni* keletkezése idejében néhány év telt csak el a kubai rakétaválság óta, de az épp zajló vietnami háború lehetséges kimenetelei is okot adhattak a mindennapos aggodalomra. A történelmi szituáció bővebb ismertetése helyett ezúttal csak egy ahhoz erősen kapcsolódó kulturális érdekességet említek meg: a politikai nagyhatalmak agressziója ellen tüntető „protest song” műfaját, amelynek sajátosan ideologikus helyi adaptációjaként éppen 1966–1967-ben indult útjára a magyarországi polbeat-mozgalom.¹⁷ Természetesen nem kívánok közvetlen párhuzamot vonni (például) a Gerilla együttes dalai és Illyés vagy Déry itt vizsgált szövegei között, mindenesetre figyelemreméltó tény, hogy a magyar kultúra különböző regisztereiben egyidejűleg kerültek előtérbe a teljes emberiség nevében felszólaló, humanista üzenetet közvetítő irodalmi és zenés alkotások – azt mondhatjuk tehát, hogy a korszak hidegháborús légkörének egyik központi toposza jelenik meg Illyés és Déry műveiben.

Az emberiség által követett „rossz menetirány”¹⁸ Déry korabeli publicisztikájában is lényeges szerephez jut. *A napok hordaléka* címen bő egy évtizeden át írt cikksorozat számos darabjában a technikai fejlődés – kiemelten pedig az atomenergia egyre nagyobb mértékű felhasználása – az elembertelenedés veszélyének hordozójaként jelenik meg, ez a felvetés pedig egybeesik

Illyés oratóriumának alap gondolatával, amely szerint az atomháború első sorban mint humanitárius katasztrófa, az ember *emberségének* elvesztése miatt jelenthet sorsdöntő csapást. Míg azonban *Az éden elvesztésének* beszélője a veszély felismerése után mégis hitet tesz az egyes ember cselekvőkészsége és a kisközösségek (amilyen maga Somogyjád is) 41 megtartó ereje mellett, addig Déry sem publicisztikájában, sem a *Szembenézni* soraiban nem vázol fel túl biztató jövőképet. „Ma ott tartunk, hogy kénytelenek vagyunk együttélni az atombombával, a bombaszerű népességszaporodás még fel nem mért veszélyével, a közlekedésnek az őskori vadaknál is pusztítóbb szörnyetegeivel, az ipari forradalom ezer megoldatlan kérdésével. Döntésünk, hogy *homo sapiens*-ek leszünk, ezt a láncreakciót váltotta ki. Meg tudjuk-e állítani?” – teszi fel a kérdést egy 1965-ös cikkében.¹⁹ Az emberiség történetét – az atomrobbanás egyszerre szimbolikus és nagyon is konkrét veszélyével fenyegető – láncreakcióként, visszafordíthatatlan folyamatként láttató narratíva a *Szembenézni*-ben is visszaköszön: Káin és Ábel – mint az emberi faj két tragikus ősmintájának – küzdelme sosem ér véget, hiszen maga a vég sem hozhat mást, mint ugyanennek a küzdelemnek az újratekintését. Ahogy a szimbolikus anyafigura mondja a Déry-mű végén:

*S ha vétkük mint a folyondár
 más csillagokra kúszik
 jobb térdemről az egyik
 bal térdemről a másik
 s ott szájuk egymásra tátva
 a forgó űrbe köpik
 a hasadó atomot
 maguk is széthasadván,
 oh adj erőt, boldogság
 boldogtalanság segít
 könyörögjetek értem:
 én újraszülöm őket
 édes babáimat.²⁰*

Az Illyés és Déry művei közötti alapvető ellentét egyén és közösség, az egyes ember és a teljes emberiség viszonyának eltérő megítélésében keresendő. Illyés oratóriumának implicit állítása szerint a világ végromlása visszafordítható, „mindössze” annyi a teendőnk, hogy előbb a magunk szűkebb pátriájában teremtsük meg egy jobb élet feltételeit, majd – a „lépcsőfokok elmélete”²¹ szerint – idővel a teljes emberiség eljuthat egy jobb élet magas-

latára.²² Ennek a – ma kissé naivnak, vagy egyenesen álnaivnak ható – optimizmusnak a legjobb bizonyítéka a mű utolsó tétele:

42 *Ha jó a harag napja
mert hiszen eljöhet,
ha robban az atom,
mert hisz halomba-rakva
vár hajító kezét;
robban bár az atom,
ama végső napon,
ama rettentő holnap
előtt még, emberek
merjük a legnagyobbat,
kezdjük itt a legmélyből,
hűségünk erejéből
léptenként, mint lehet,
de mégis föl, föl és föl
újra az életet.²³*

Déry „jelenetének” zsigeri pesszimizmusa az illyési tétel visszautasításából (is) táplálkozik. Maga a cím, illetve a mottó („Szembenézni? De mivel?”) is *Az éden elvesztése* egy mondatára utal, amelyben a beszélő a „szembenezés” (eleve idézőjeles) fogalmát az emberiségről lemondó szölamok hazugságaként leplezi le:

*Ki mondja, hogy a »Sors«-nak
tervén kívül esik,
ha e borzas golyóbis
ki-kitetveztetik?*

[...]

Vannak, akik így beszélnek. Így kezdenek vitát. A »szembenézéstől« remélve – mélyebbre látást.²⁴

Déry cím- és mottóválasztása viszont mintha arról tanúskodna, hogy nem lehetséges „egyik” és „másik” szölam elkülönítése, hiszen nem tudjuk meghatározni, ki áll szemben kivel – éppen ezért az illyési értelemben vett „szembenezés” és az attól remélt „mélyebbre látás” lehetősége sem magától értetődő. A szembenezés Déry esetében az önmagával való számvetés gesztusával egyenértékű, az Illyés oratóriumánál erősebben dramatizált – négy

„szereplőt” kijelölő – jelenet az író belső, hangsúlyosan személyes vívódásainak egyetemessé tágított kivetüléseként olvasható. Míg Somogyjád Illyésnél a darab helyszínéként – afféle „egyben az általánost” megmutató példaként, az emberiség számtalan kisközösségének egyikeként – bír jelentőséggel, addig Déry „szereplővé” emeli a települést. Az emberiség „ábeli” (vagyis örök áldozati) arcát megszemélyesítő Somogyjád folytonos vitában áll saját „káini” (vagyis örök gyilkos) alakmásával, Kakukházával,²⁵ amely vita egyszersmind az egyes ember belső ellentmondásosságának – egyszerre és megváltoztathatatlanul ábeli és káini természetének – színreviteleként is értelmezhető. A meglehetősen könnyen dekódolható analógia szerint tehát az emberiség egyszerre gyilkosa és áldozata önmagának, ahogy pedig az Anya fent idézett záró monológja is bizonyítja, nem sok remény mutatkozik az ördögi körből való kilépésre – Káin és Ábel mindannyiszor újjá- és újjászületik. Ha az Illyés-vers kapcsán naiv vagy álnaiv optimizmust említettem, nem mehetünk el szó nélkül a Déry-szöveg világmagyarázat-értékű pesszimizmusa mellett sem. Ahogy fent említettem, az író kései művészetének jellegadó vonásáról van szó, amely mintegy vízjelszerűen felismerhető a hatvanas-hetvenes évek pályaszakaszának majd’ minden darabján. A Kakukháza és Somogyjád vitáját tagoló – leginkább az ugyanebben az időben keletkezett *Ítélet nincs* modalitásához hasonló – írói monológok pedig mintegy személyes bizonyítékul szolgálnak a mű másik síkján felvázolt katasztrofális világképhez. Ilyen például a Déry börtönben töltött éveiről szóló – meglepően ön- és rendszerkritikus – eszmefuttatás: „A büntetés tartama kilenc évről háromra zsugorodik, vagy a Mosonyi utcai börtönkórházból egy infarktus billentyűütésére átdagad az örökkévalóságba. Ám én kilenc helyett három év elteltével szabadulván, nagy öröme és hasznára a végrehajtnak, beköltöztem a gesztenyefa napsütötte kupolája alá, cigaretta, fekete. A börtön negatív antropológia volt; milyen ne legyen az ember. De milyen legyen? A kupola alatt, kilátással a Balatonra, a túloldalon az Öreghegyre, milyen legyen, ha megéri a holnapot?”²⁶

A teljes tanácstalanságról árulkodó végső kérdésre csak az Anya korábban idézett monológja érkezik válaszként, a *Szembenézni* tehát a magától értetődő és visszafordíthatatlan végromlást mutatja fel mind az egyéni, mind a közösségi létezés természetes állapotaként. A korabeli kritikák legtöbbje meglehetősen óvatosan közelített a meglehetősen kínos kérdéseket felvető műhöz, a fiatal nemzedéket képviselő Szilágyi Ákos azonban kevésbé volt elnéző egy tíz évvel későbbi írásában: „Egyre üresebb a történelemnek ez a moralizáló, patetikus felfogása, »a remény szívgyógyyszerével nyelvünk alatt«. Ez a »kiegyenlített«, visszavont, körülírt pesszimizmus, jellegzetesen az

utolsó tíz év fejlődésének következménye és művészileg természetlenebb a legkövetkezetesebb pesszimizmusnál is, bár magát a szót sem szívesen használjuk moralizáló tartalma miatt.”²⁷

44 A sajtóvisszhang alapján nem derül ki egyértelműen, milyen avagy Déry művét tartották-e sikerültebbnek. (Természetesen nem csoda, ha a bemutatók keltette szenzáció háttérbe szorította a szövegek értékeit és hiányosságait.) Kétségtelen, hogy mind *Az éden elvesztése*, mind a *Szembenézni* tartalmaz figyelemreméltó elemeket – előbbiben ilyenek tartom a mű központi kérdését újra és újra felvető *Dies irae*-parafrázisokat, utóbbiban pedig a verses részeket rendre felváltó írói monológokat. A mindkét műre jellemző – leginkább talán a különböző előjellel, de egyaránt erősen preskriptív, a „szocialista humanizmus” talaján álló emberfogalmakból következő – didaktikus végkicsengés azonban egyik szövegnek sem válik az előnyére.

Somogyjád tehát, bármennyire apró pont is a térképen, *Az éden elvesztése* és a *Szembenézni* révén két nagy magyar író emberiségéről alkotott víziójának színre viteléhez – és azok szembesítéséhez – szolgált helyszínül 1967-ben és 1970-ben. Napjainkban, a poszt- és transzhumán elméletek időszakában²⁸ *Az éden elvesztése* kétségbeesett humanizmusa és a *Szembenézni* lemondó, saját vereségét beismerő humanizmusa egyaránt számos tanulsággal szolgálhat a hatvanas-hetvenes évek magyar irodalmának ilyen irányból való megközelítése számára. A két író életútja és életműve felől olvasva pedig valós és valótlan félelmek, ideologikus előfeltevések és személyes traumák furcsa összjátéka folytán létrejött párbeszédként bontakozik ki előttünk Illyés és Déry műpárosa.

¹ A két író kapcsolatáról bővebben lásd BOTKA Ferenc, *Illyés Gyula és Déry Tibor. Az aktív ezópusi közvélemény-alakítás párhuzamai = „Költő, felelj!”*. Tanulmányok Illyés Gyuláról, szerk. TASI József, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1993, 73–85.

² *Uo.*, 88.

³ „*Kedves Tiborkám!*”, „*Drága Gyuszim!*”. Déry Tibor és Illyés Gyula levelezése, közléteszi BOTKA Ferenc = „*Költő, felelj!*”. *Tanulmányok Illyés Gyuláról*, szerk. TASI József, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1993, 86–155.

⁴ DÉRY Tibor, *Illyésről. Egy barátság kezdete*, Kortárs 1972/11., 1683–1697. (Illyés 70. születésnapja alkalmából), ill. ILLYÉS Gyula, *A Déry-dosszié, vagy az álruhás költő*, Kortárs 1974/10., 1524–1531. (Déry 80. születésnapja alkalmából). A két írás összehasonlító elemzését lásd OLVYÁN Béla, *Illyés és Déry. Egy alkotóbarátság „természetrája”*, Tiszatáj 1987/11., 41–47.

⁵ Nyomatásban először: ILLYÉS Gyula, *Az éden elvesztése. Oratórium*, Új Írás 1967/4., 3–17. Önálló kötetben: ILLYÉS Gyula, *Az éden elvesztése. Oratórium*, szerk., utószó Dr. KANYAR József, Kaposvár, 1967. (Somogyi Almanach 8.)

⁶ Nyomatásban először: DÉRY Tibor, *Szembenézni*, Új Írás 1967/12., 65–80. A két mű nem sokkal később közös kötetben is megjelent: DÉRY Tibor – ILLYÉS Gyula, *Szembenézni. Az éden elvesztése*, Magvető, Budapest, 1968. (A művekből vett idézetek oldalszámai erre a kiadásra vonatkoznak a

- dolgozatban.) Sőt, ezt követően a Magvető éves drámaantológiája, a *Rivalda* 1968/1969-es kötete is közölte mind a két oratóriumot.
- ⁷ A *Szembenézni* ősbemutatójára a budapesti Irodalmi Színpadon került sor 1969-ben. Léner Péter rendezésében a színészek a *Szembenézni*-t (tehát a válaszművet) játszották el először, amelyet *Az éden elvesztése* követett. Vö. PÁLYI András, *Léner Péter három rendezése*, Színház 1970/1., 23.
- ⁸ Idézi: Vas András, *Szenzáció lett Illyés atomról írt darabjának jádi bemutatója*, Sonline.hu, 2011. december 23. <https://www.sonline.hu/somogy/kultura-somogy/szenzacio-lett-ilylyes-atomrol-irt-darabjanak-jadi-bemutatoja-418862/> (Utolsó letöltés: 2019. október 20.)
- ⁹ Szász István, *Premier Somogyjádón*, Népszabadság 1967. február 26., 8.
- ¹⁰ BEKES József, *Szólni kellett, hogy szólhassanak* (Interjú Stamler Imrével), Válasz.hu, 2013. november 30. <http://valasz.hu/kultura/eloszor-provakaciora-majd-ugratasra-gyanakodott-az-iro-pedig-a-felkeres-oszinte-volt-70871> (Utolsó letöltés: 2019. október 20.)
- ¹¹ ILLYÉS Gyula, *Bevezető Az éden elvesztése budapesti előadásán* = Uő., *Naplójegyzetek 1961–1972.*, vál., szerk., s. a. r. ILLYÉS Gyuláné, Bp., Szépirodalmi, 1989, 244.
- ¹² TÖSKÉS Tibor, *Illyés Gyula pályaképe*, Pécs, Pro Pannonia, 2002, 241.
- ¹³ FEHÉR Ferenc, *Testvéri énekek. Déry Tibor: Szembenézni; Illyés Gyula: Az éden elvesztése*, Kortárs 1968/9., 1483.
- ¹⁴ Erről bővebben lásd REICHERT Gábor, *1956 mint erkölcsi probléma. Déry Tibor Szerelem című novelláskötetéről*, Irodalmi Szemle 2016/11., 32–43.
- ¹⁵ Erről bővebben lásd REICHERT Gábor, *Családon belül. Adalékok Déry Tibor és Aczél György „barátságához”*, It 2017/3, 358–376.
- ¹⁶ DÉRY, *Illyésről*, 1692.
- ¹⁷ A mozgalom kezdeteiről – köztük az 1967. július 1-i, vígszínházbeli pol-beat fesztiválról – bővebben lásd K. HORVÁTH Zsolt, *Az államosított tiltakozás. A pol-beat Magyarországon*, beatkorszak.blog.hu, 2017. szeptember 8. https://beatkorszak.blog.hu/2017/09/08/az_allamosított_tiltakozás_a_pol-beat_magyarországon (Utolsó megtekintés: 2019. október 20.)
- ¹⁸ Vö. DÉRY Tibor, *Barátságos pesszimizmussal. „A jövőben nem bízom, menetirányunk rossz”*. Cikkek, művek, beszédek, interjúk 1965–1977, s. a. r. BOTKA Ferenc, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2003.
- ¹⁹ DÉRY Tibor, *A bőszemű tudomány. 1965. október* = Uő., *A napok hordaléka*, összegyűjt., szerk. RÉZ Pál, Szépirodalmi, Budapest, 1982, 26–27. (Déry Tibor Munkái)
- ²⁰ DÉRY, *Szembenézni*, 103.
- ²¹ Vö. FEHÉR, *I. m.*, 1482.
- ²² A Somogyi Néplap beszámolója szerint Illyés a darab bemutatóján is alulról felfelé haladó folyamatként látta a „kulturált életforma” megteremtését: „Illyés Gyula – a fotóriporterek pergőtűzében – a falu és a város kapcsolatáról beszélt, az elvándorlás világjelenségéről és arról, hogy Magyarországot falvak nélkül ezután se lehet elképzelni; tehát az a teendőnk, hogy kulturált életformát teremtsünk, igazi műveltséget adjunk a faluban. Ne messiásvárókként, hanem magunknál, helyben, alulról elkezdve: szemléletet formáljunk a falu igazi kultúrája szolgálatában.” WALLINGER Endre, *Illyés Gyula új művének ősbemutatóján*, Somogyi Néplap 1967. február 21., 1.
- ²³ ILLYÉS, *Az éden elvesztése*, 47.
- ²⁴ Uő., 8.
- ²⁵ Érdekeség, hogy a *Szembenézni* eredeti kéziratában – amely megtalálható a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában – még Cibakháza szerepel „Káinként”, Déry az Új Írásnak leadott változatban váltja fel a valóságban is létező település nevét a fiktív Kakukházáéval.
- ²⁶ DÉRY, *Szembenézni*, 98.
- ²⁷ SZILÁGYI Ákos, *Déry Tibor: A felhőállatok*, Kritika 1977/3., 21.
- ²⁸ A poszthumanizmus változatainak összefoglalását lásd: NEMES Z. Mária, *Ember, embertelen és ember utáni: a poszthumanizmus változatai*, Helikon 2018/4., 375–393.